

Яків Ривкіс

ІВАН ФРАНКО ПРО ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ХІХ СТ.¹ (Проблема героя і тематики)

Зв'язки Івана Франка з життям і культурою Польщі, як відомо, далеко не вичерпуються літературними інтересами. Український революційний демократ брав найактивнішу участь у суспільно-політичному і культурному житті Польщі. Вся його різностороння і енергійна діяльність просякнута ідеями зближення польського і українського народів. Ів. Франко — знаменосець дружби трудящих обох народів ще в 70–90 роках ХІХ ст. — є передвісником їх непорушної приязні і співробітництва в наші дні.

У своїх пристрасних статтях (серед них особливо виділяються «Воскресіння чи погребіння», «Глухі вісті», «Дещо про стосунки польсько-руські», «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст.») Ів. Франко послідовно бореться за демократичний шлях розвитку польського народу. «Відродженій Польщі не можемо представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною», — писав Ів. Франко².

Тільки в світлі цих висхідних суспільно-політичних поглядів Ів. Франка можна зрозуміти його літературно-критичні роботи, присвячені польській літературі.

Торкаючись демократизації тематики польської літератури, природи польського месіанізму, аналізуючи еволюцію образу позитивного героя чи критикуючи польське декадентство, Ів. Франко незмінно виходив із своєїрідної і цільної історико-літературної концепції, яка заслуговує пильного вивчення при (побудова історіографії польського літературознавства. Концепції Ів. Франка належить зайняти у польській історіографії одне з важливих місць.

Проблема вивчення полоністичних праць Ів. Франка вже не раз привертала увагу радянських учених: покійний академік М. С. Возняк переклав і прокоментував листування Франка з Е. Ожешко³, активно працює в цій галузі Г. Д. Вервес⁴ і інші літературознавці⁵. Але ці праці є лише початком великої і необхідної роботи.

У цій статті ми ставимо перед собою завдання висвітлити в загальних рисах франківську концепцію розвитку і особливостей польської літератури ХІХ ст. В нашому розумінні ця концепція настільки струнка і послідовна, що проходить

¹ Подаємо за: Ривкіс Я. Ф. Іван Франко про закономірності польського літературного процесу ХІХ ст. (Проблема героя і тематики) // Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту імені І. Франка: серія історико-філологічна. — Т. V. — Житомир, 1957. — С. 88–102.

² Франко Ів. Публіцистика. — К.: Держлітвидав, 1953. — С. 76.

³ Літературна критика. — 1940. — № 6. — С. 27–41.

⁴ Вервес Г. Д. Адам Міцкевич в українській літературі. — ДВХЛ, . — К., 1955; Великий друг літератури польського народу // Слово про великого Каменяра. — К., 1956. — Т. 2.

⁵ Венгеров Л. М. Зі студій Ів. Франка над польською літературою // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту. — Житомир, 1956. — Т. IV.

через усі виступи Ів. Франка: (по суті навіть проблеми польського романтизму він аналізує в світлі провідного, стрижневого питання *демократизації* польської літератури, становлення нового героя в ній. Природно, що статті Франка про польську літературу можна глибше зрозуміти, широко використовуючи його критичні статті з питань інших літератур.

У багатьох працях про польську, російську, українську і зарубіжні літератури 80–90 рр. XIX ст. Ів. Франко підносить питання про появу в літературі нового героя-трудівника. Так, наприклад, роман Е. Золя «Пастка» він вважає перш за все привабливим тому, що вже сам предмет його «життя робітників, без примітки всяких вищих верств — стосунково новий і нечуваний у французькій літературі»¹. І в статтях ««Микола Джеря» повість Івана Нечуя», «Польський селянин в освітленні польської літератури» і в ряді інших Франко констатує появу нової тематики і нового героя. «Життя сільського люду, се предмет послідніми літами так часто оброблюваний», — зауважує Франко².

І ще: «На підставі научних вислідів зачато розбирати те одностальне, темне життя робочого люду, почато шукати глибших причин здеморалізування та упадку личности... Се стало великим глибоко-научним і високогуманним завданням новішої школи літературної, т. зв. реалістичної»³.

Ів. Франко бачить причини цього важливого літературного явища в соціально-політичній обстановці, в демократизації політичного життя, у все більш і більш широкій участі в ньому народних мас і, особливо, в різкому загостренні соціального питання, в поглибленні зубожіння трудящих мас⁴. Нарешті, остаточне формулювання цієї думки Франко дає в статті «Тарас Шевченко». Характеризуючи в цій найбільш значне явище загальноєвропейського розвитку літератури 40-х років XIX ст., Ів. Франко зауважує: «Коло 1840 року в літературі загальноєвропейській стався факт, хоч, може, й не так голосний, але важний і характерний. В літературі появилася мужик, простий сільський мужик»⁵.

Відображення цих нових суспільних потреб і закономірностей Ів. Франко шукає і знаходить в польській літературі. «Польська література донедавна була вбогою на селянські типи й постаті»⁶, — констатує він у 1887 році. Переломним моментом в цьому відношенні він вважає час з 1848 по 1863 р., тому що пануючий до 1848 р. романтизм тільки декларував принцип народності, та, проте, романтики, швидко забули про се і пішли там, де їх кликало перенапружене патріотичне чуття»⁷. Навіть у великій епопеї Міцкевича «Пан Тадеуш» «є все... тільки нема мужика»⁸. Ні Міцкевич, ні Словацький не створили тип селянина, не зробили цього і представники «української школи». Простий народ тільки зрідка з'являвся в творах романтиків, причому «звичайно як сіра,

¹ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 466.

² Там само. — С. 171.

³ Там само. — С. 172–173.

⁴ Франко Ів. Твори. — Т. XVII. — К., 1955. — С. 172.

⁵ Там само. — С. 84.

⁶ Ів. Франко. Польський селянин в освітленні польської літератури. Твори. — Т. XVIII. — С. 44.

⁷ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 202.

⁸ Там само. — С. 144.

одноманітна маса». А між тим народ «займав дуже важливе становище в еміграційній історіографії: ним оперували, мов якимсь математичним невідомим на нього покладали свої надії»¹.

Так Франко по-своєму, але глибоко вірно знаходить найбільш вразливе і трагічне місце в програмі і тактиці цілого покоління діячів польського визвольного руху — фатальний відрив шляхетських революціонерів від народу. Франко так і називає цю особливість шляхетських революціонерів «фатальною»² та оцінює її наслідки:

«Тому й не дивно, що під впливом тієї літератури ціла польська громадськість довгі роки жила чуть не в переконанні про те, що основою народного життя є шляхта, що в ній зосереджені всі культурні зародки і здобутки минулого і сучасного, що вона є єдиною і найбільш тривкою підвалиною народного існування в майбутньому а шукати народного життя й народної свідомості поза нею — це те саме, що шукати сонця вночі»³. А в статті «Поезія Яна Каспровича» Франко приходить до висновку, що «великий скарб мотивів, картин і форм романтичної поезії вже давно вичерпаний, шляхетський елемент висловив уже чи ж не все, що мав сказати»⁴.

Чи означає все це, що Франко не бачив спадкоємності між різними етапами польського визвольного руху і разом з тим і польської літератури. Ні, звичайно.

К. Маркс в статті «Польське питання в німецькій революції» писав, що стара Польща дворянської демократії давно померла і похована, і тільки п. Нордау може чекати, щоб хто-небудь припинив «справжню трагедію» цієї Польщі, але цей «герой» трагедії народив здорового сина... і цей син, якому перемога забезпечена, тільки що збирається розіграти свою драму і покласти свою руку «катящееся колесо истории», — цей син є Польща селянської демократії.⁵ Ів. Франко по-своєму інтерпретує те, як «герой трагедії народив здорового сина», показує закономірний зв'язок польського революційного романтизму з наступною демократизацією тематики польської літератури і зверненням останньої до зображення життя народу, з появою в ній нового героя.

У цьому плані великий методологічний інтерес має стаття Ів. Франка «Передне слово (до "Перебенді" Т. Г. Шевченка)». В цій статті він самобутньо з розмахом справжнього ерудита розвиває тему «поет і суспільство», «поет і народ» у світовій літературі. Протиставлення поета і суспільства, вважає Франко, виникає годі коли «суспільність людська значно вже розвилась і розпалася на різко відмінні від себе верстви суспільні»⁶. Перше чітке вираження цього явища він вбачає ще в античний період в оді Горація «Odi profanum vulgus et aruo». Це було поетичним початком тої концепції, яка служила різним поетам вихідною точкою і темою більше або менше згідних висловів про «толпу» та «чернь»⁷. Але вже в

¹ Там само. — С. 145.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 179.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Соч. / I вид. — Т. VI. — С. 397.

⁶ Франко Ів. Твори. — Т. XVII. — К., 1955. — С. 44.

⁷ Там само.

лупі сторіччі виникає рішучий поворот у відношеннях поета до суспільства. Вік, що ознаменувався трактатами Руссо про виховання особи, проголошенням прав людини-основи суспільного життя, безмірно підняв значення індивідуума. Особа бере на себе завдання боротьби зі старими порядками не тільки в політиці, але й в літературі. Аналіз переживань, думок, прагнень особи стає предметом багатьох літературних творів. У цих умовах з'являється новий погляд на завдання поета і його відношення до народу.

Поетія стає «просвітительською умів і сердець тої самої товпи, котра тепер стала братами поета»¹. Яскравим вираженням цієї ідеї Франко вважає слова Гете: «Для інших росте у мене благо, я не можу і не хочу більше закопувати скарб у землю. Пощо ж я шукав із такою тугою шляху, якби я його не мав показати братам?»².

Отже, в літературі XVIII ст. виникають у своєрідній єдності дві ідеї — увага до особи і зображення особи — борця за інтереси суспільства. «В тому двоякому напрямі — автономії особи і її пожиточності — розвивались і розвиваються чимраз дальше погляди людські від кінця XVIII в. і донині»³. Довівши свої міркування до цього пункту, Франко висуває зовсім своєрідне тлумачення таких явищ, як революційний романтизм і якобінство. Опираючись на загальновідомі факти виникнення в різних країнах Європи більш-менш широких рухів під буржуазно-демократичними гаслами, рухів, політичний характер яких підіймає їх над стихійними визвольними рухами попередніх епох, Франко приходить до висновку, що революційний політик і поет, діяч і мислитель мріють у дій обставині служити «товпі», не привертаючи її до боротьби за щастя, наївно думаючи, що це завдання посильне і одній особі. Франко вважає, що з цього розуміння життя і покладання надій на окремі особи, які повинні перебудувати життя в інтересах народу, і виникли романтизм (він має на увазі революційний романтизм) і якобінізм.

«Так само як якобінізм у політиці значив перевагу геніальної особи над масою, перевагу генія над талантом і працею», так і в романтизмі позначилась «перевага проблесків того генія, чуття, ентузіазму над одностайним, але млявим світлом звичайного розуму», — пише Франко⁴.

Зближення Ів. Франком романтизму і якобінства потребує пояснення. Звичайно, недовір'я до творчих сил народних мас в якійсь мірі було притаманно Дантону чи Робесп'єру (останній не посмів апелювати 8 термідора до народу і скерувати його проти контрреволюційних діячів Конвенту і врешті 9-го термідора наклав головою), але в цілому французькі якобінці зуміли підняти народ проти монархічної коаліції, zorganizувати його і спертися на його силу. То яких же якобінців, що діяли в повному і трагічному відриві від народу, мав на увазі Франко? Очевидно, він має на увазі польських прихильників Франції 1789–1793 рр., діячів костюшківського кола. Польським патріотам якраз і властива була політична непослідовність, хитання між народолобством і

¹ Там само. — С. 45.

² Там само.

³ Там само. — С. 44.

⁴ Франко Ів. Твори. — Т. XVII. — К., 1955. — С. 45.

недовір'ям до народних мас. Цю трагічну приреченість прекраснодушних по-ривань першого покоління польських революціонерів Франко має на увазі, говорячи про яacobінство. Він і ставив перед собою мету звільнити польський суспільний рух від цих «яacobінських» помилок, зробити його народним не за одними лише деклараціями і абстрактними цілями.

Прояви цього «яacobінства» в поезії Франко саме і знаходить у польському романтизмі. Типовим виявом такої поезії («вітхнення», «ясновидіння», «безсмертності») Франко вважає «Велику імпровізацію» Конрада з III частини «Дзядів».

Особливість героя-поета Міцкевича в тому, що він ставить себе вище юрби, яка не може його зрозуміти. Але він не гордиться цим, а вбачає в цьому трагедію свого часу, хоче стати на чолі юрби і принести їй щастя.

«Він нещасний нещастям свого народу, цілого народу; як одиниця вибрана, він непомірно сильніше відчуває радощі й болі, ніж кожний інший чоловік; він заступник народу, терпить за весь народ»¹.

У цій широкій історичній концепції Франко робить ще одне зовсім своєрідне зближення. Він не поділяє поглядів Здзеховського на месіанізм² і не ладен шукати коренів цього явища в психічному складі слов'ян. В противагу широко розповсюдженому тлумаченню польського месіанізму Франко зближує месіанізм і яacobінство. Причому ґрунтом для цього зближення стає суб'єктивізм польських месіаністів і польських яacobінців, їх недовір'я до народних мас, надія на силу титанічної особи та надприродні фактори. Франко особливо підкреслює, що відрив героя від народу, прагнення визволити народ без його участі, волею і силою одного героя, неминуче вело до месіанізму і яacobінства. Франко вважає, що ідеї Конрада — типовий яacobінізм: прагнення привести народ до щастя не фізичною силою, освітою, наукою, а врятувати його за допомогою чуда, яке можливе тільки для вибраних, призводить до того, що герой зображується як «месія, пророк і спаситель народний»³.

Таким чином, важливим у цьому аналізі Франка є діалектичне розуміння героя в романтичній літературі. Протиставлення героя народові залишається, але набуває іншого змісту. Для революційно-романтичного поета і його героя характерна вже не погорда у відношенні до народу, а прагнення вивести народ до щастя. Але шляхи до реалізації цього прагнення невідомі, а тому герой виступає як месія і пророк. Франко правильно зрозумів і прогресивність цієї ідеї, і разом з тим обмеженість цієї прогресивності для того часу. Такі ідеї були тоді закономірним вираженням дворянського етапу визвольного руху. Це була, як відзначив К. Маркс, неминуча трагедія героя, що народив здорового сина — селянську демократію. Франко зумів простежити народження нових поглядів: зазнає краху просвітительська віра в безмірну силу слова: «герой духа перемінюється на воїна, міняє перо на меч, кидається в перший огонь небезпеки, бореться і запалює інших до боротьби»⁴. Але скоро стає ясным, що

¹ Там само. — С. 46.

² Здзеховский. Мессиянизм и славянофильство. — 1888.

³ Франко Ів. Твори. — Т. XVII. — К., 1955. — С. 41.

⁴ Там само. — Т. XVIII. — С. 120.

змовницька тактика недостатня: «Боротьба в тісних рядах, зі зброєю в руках недостатня»¹. Боротьба в ім'я народу, але без народу безплідна: «Перемога виявляється неможливою без звернення до ґрунту, до основ суспільності, без підняття простого люду на боротьбу»².

Тут доречно зауважити, що Франко в цей період у поемі «Нове життя» чітко визначає силу і слабкість байронічних героїв, які піднімали

*Грімкий протест, коли не ділом, то проклоном,
докором сміливим, погордою і сконом*³.

Слід відмітити, що розуміння Франком закономірностей розвитку російської літератури в цей час розвивається під тим же кутом зору — як відбувався в ній поворот до нової тематики, як народжується новий герой. Побіжне звернення до деяких критичних праць Франка, присвячених російській літературі, допомагає глибше і повніше зрозуміти «польську» концепцію Франка. Особливий інтерес становить розуміння Франком еволюції образу «зайвої людини» в російській літературі. Пушкін був першим, хто змалював в «Євгенії Онегіні» «сей пишний пустоцвіт російської інтелігенції». Франко вважає, що характерною особливістю цього героя є те, що він не має ніякої мети в житті, але вважає за можливе для себе згори дивитись на людей, «котрим він прецінь з цілими своїми спосібностями і з своїм образованием не варт «ремень от сапога розрешити»⁴. Наступну фазу в розвитку того самого типу малює Лермонтов в образі Печоріна. Печорін, за визначенням Франка, замикається від життя «у тісну шкаралупу свого холодного, безграничного егоїзму»⁵.

Основну причину трагедії людей типу Печоріна Ів. Франко перш за все вбачає у відірваності від народу. «Відірваність від народу, котра була джерелом цілого сього патологічного збочення в його розвою, в особі Печоріна і йому подібних виродилась в погорду до людей і до себе, в цілковиту негацію»⁶.

Простежуючи дальший розвиток російської літератури, Ів. Франко аналізує причини появи нових героїв. Характерною особливістю цих нових героїв Франко вважає те, що погорда до людей не виступає в них «в байронічних тогах», «але сховається глибоко в кутику душі»⁷. «Печорінство розвинеться в іншому напрямі. На словах бодай воно відкажеться від егоїзму, на словах бодай плюне на свого байронічного попередника і почне пробувати іти в іншому напрямі, в напрямі до люду, від котрого плине всяка сила і всякий успіх. Се буде перша важна хвиля в історії нової Росії, хвиля перелому. З Печоріна зробиться Рудін»⁸. Але рудіни великі на словах і слабкі на ділі. Лише в 60-х роках вирости справжні герої, «реалісти

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само. — Т. X. — С. 202.

⁴ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 19.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 20.

⁸ Там само.

тілом і душею в словах і ділах»¹. У рудіних цих рис не було, для них найхарактернішим є розрив «між мислями і словами — і ділами, між буйним польотом бажань і мізерним тріпотінням енергії»².

Аналізуючи російську літературу другої половини XIX ст., Ів. Франко неодноразово підкреслює яскраве і правдиве відображення в ній народного життя і справжніх народних месників — «реалістів тілом і душею в словах і ділах». Ось чому, піклуючись про розвиток польської літератури, Франко в цей час на сторінках польської преси знайомить польську громадськість з російським революційним рухом і особливостями російської літератури.

Ів. Франко, зокрема, вважав, що селянське питання найбільш повно було розкрито польськими письменниками, які були зв'язані і Росією, що жили в Королівстві, а не в Познані і не в Галичині. В статті «З новим роком» Ів. Франко прихильно цитує слова Ів. Белея про те, що «поляки під Росією живуть уже від сотні літ в некорисних обставинах, та проте духовне життя в народі польським ведуть вони, а не австрійські поляки»³.

Нарешті, в ж. «Зоря» у 1890 р. Ів. Франко друкує уривок з поеми «Нове життя» («Панич»), який закінчується ствердженням нового героя в літературі:

*Тоді-то зрозумів я перший раз,
Що не Баярд, борець непоборимий,
Не дон-Жуан, усіх жіночих серць побідник,
Героєм наших днів, а продуцент, робітник⁴.*

Саме з цих позицій підходить Ів. Франко до аналізу польської літератури другої половини XIX ст., досліджуючи, як польські письменники-реалісти зуміли подолати обмеженість їх попередників і відтворити життя народу.

Принциповий інтерес для розуміння Франком шляхів розвитку світової літератури і, зокрема, польської мають дві широко відомі статті Франка, які викликали багато відгуків, — «Поет зради» і «Дещо про самого себе» (конкретні обставини, в яких з'явилась стаття «Поет зради», детально висвітлена в критичній літературі⁵).

Перед статтею «Поет зради» Франко в «Die Zeit» надрукував статтю «Селянський рух в Галичині», в якій піддав різкій критиці шляхетський патріотизм. Один з керівників так званої ліберально-демократичної партії Т. Романович виступив проти Франка зі статтею «Domowy sprawy» в краківській «Nowa reforma» (1895), в якій намагався всіляко дискредитувати Франка. Відповідаючи йому в статті «Niemo o stosunkach polsko-ruskich», Франко вперше декілька раз згадує поняття «валленродизм», ототожнюючи його зі зрадою. Нарешті, як зауважив Стефанік, поява статті «Поет зради» зумовлена була кривавими галицькими ви-

¹ Там само. — С. 21.

² Там само. — С. 24.

³ Житє і слово. — 1897. — Т. VI. — С. 8.

⁴ Зоря. — 1890. — С. 107.

⁵ Див.: Возняк М.. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. — 1926. — Кн. 6.; Вервес Г. Д. Адам Міцкевич в українській літературі. — К.: Держлітвидав, 1955.

борами 1897 р. Сам Франко на це також вказує в статті «Русько-польська згода і українсько-польське братання»¹.

Коли мати на увазі, що у 1897 році проходила вже підготовка до сторічного ювілею з дня народження А. Міцкевича і польська шляхта намагалась створити з його імені своє знамено, а своєрідним трактуванням «Конрада Валленрода» виправдати своє зрадянство навіть щодо свого минулого, то деякі полемічні перебільшення Франка стануть зрозумілими.

В обстановці 90-х років XIX ст. не час було зосереджувати увагу на висвітленні конкретного значення образу Валленрода, тим більш, що, як ми бачили, Франко в статтях 80-х років детально проаналізував силу і слабкість самотніх бунтівників для свого часу. Завдання полягало в іншому — треба було викрити валленродизм як тактику зрадянства польської шляхти.

Слід, між іншим, зауважити, що до подібних полемічних прийомів часто звертались представники російської революційної демократії. Так, наприклад, в V статті про Пушкіна Белінський раптово ніби відходить від своєї попередньої трактовки «Черни» і розглядає цей вірш як відмовлення Пушкіна від суспільного служіння. Цей факт можна пояснити тільки на основі конкретно-історичного аналізу стану російської літератури того часу. «Натуральна школа» вже починала заявляти тоді про своє існування, стверджуючи нового героя-селянина. Пушкінська «Чернь», з якої вороги натуральної школи зробили своє знамено, не могла бути реабілітованою в тих умовах, бо всяке роз'яснення змісту «Черни» означало б послаблення удару по ворогах натуральної школи. Але вернімося до статті Ів. Франка. Таким чином, пояснення конкретно-історичних фактів, що привели до появи цієї статті, можна вважати вичерпаними. Правда, для повноти картини треба ще додати, що в час написання статті стало ясным зрадянство не тільки польської шляхти, але і в польському робітничому русі виник розкол на інтернаціоналістську й революційну СДКП і опортуністичну й націоналістичну ППС (1893). Змова ППС з австрійськими загарбниками заради великодержавних замислів польських націоналістів була прямою зрадою інтересів польських трудящих, Катехізис дворушництва вже тоді був засвоєний не тільки буржуазно-поміщицькими партіями (як відмічала критика), а і угодовськими партіями².

Стаття «Поет зради» наносила удар не тільки по станчиках і ендеках, а і по псевдосоціалістичних і псевдоселянських партіях.

Нарешті, є й інші обставини, що проливають світло на цю статтю і дають нам змогу зрозуміти боротьбу Франка за нового героя в літературі. Роздуми над розвитком європейської літератури другої половини XIX ст. і еволюції буржуазії привели Франка до розуміння появи нових закономірностей в ідеології буржуа і намагання відобразити цю ідеологію в літературі. Буржуазія, яка намагалась виправдати своє зрадянство інтересів народу в 60–90 роках, починає підносити тему зрадянства до філософської концепції, яка, як відомо, одержала свою апологію в «сильній» особі Ніцше.

¹ ЛНВ., — 1906. — Т. I. — С. 157.

² Див.: Венгеров Л. М. Зі студій Івана Франка над польською літературою // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту. — Т. IV. — 1956. — С. 89.

Таким чином, ставка на одинака-бунтаря в умовах кінця XIX ст. приводила чесних буржуазних митців у безвихідь, до кризи, з якої багато з них змогли вийти, тільки по-справжньому зрозумівши значення народу як творчого колективу. Ті ж письменники, що відгородились від народу й оспівували «сильну особу», не зв'язану з народом, скотилися до виправдання зрадництва.

Стаття Франка «Поет зради», при всіх полемічних перебільшеннях щодо Міцкевича, мала величезне значення для розвитку польської літератури. Франко закликав письменників до зображення життя народу, створення нових героїв.

Але як же зображувати народ в літературі? Запевнення в любові до народу давали всі, але «любов» ця була голослівна.

Відповідь на це питання Франко дає в передмові до «Галицьких образків» («Дещо про самого себе»). Ця передмова викликала не меншу бурю, ніж «Поет зради». Франка обвинувачували в тому, що він не любить народу, зрадив його інтереси і т. і. В газеті «Діло» Ю. Романчук (стаття «Смутна поява»), виступаючи проти Франка, проповідував сліпу «любов» до народу, яка нічого спільного не мала з справжньою зацікавленістю долею народу. У вірші «Сідоглавному» Франко чітко визначає свою «нелюбов» до народу, протиставляючи її «любові» буржуазних лібералів:

*Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови, —
Я ж не люблю її
З надмірної любові.*

Ще чіткіше це протиставлення Франко висловлює в творі «Декілька афоризмів у альбом "Ділу", прочитавши статтю [Романчука] "Смутна поява" в ч. 97»¹.

«Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове. Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолеранцію. Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обов'язків зглядом того народу — брехню твердить. Справедлива увага — се хірургічна операція: болить і помагає; несправедлива увага — се сліпий вистріл: не болить того, на кого був виміряний, а тільки робить стрільцеві сором»².

Таким чином, ці дві статті, об'єднані між собою однією ідеєю, розкривають своєрідне ставлення Франка до народу. Вважаючи народ вирішальною силою історії, Франко не ідеалізує народ, любов його до народу вимоглива.

У цьому питанні Франко був ідейно близьким до російських революційних демократів. Чернишевський і Добролюбов боролися не тільки з тими, хто понаклепницькому зображував народ, але й з тими, хто вдавався до штучної ідеалізації народу. В статті «Не начало ли перемен?» (1861), яка присвячена була оповіданням М. Успенського, Чернишевський писав, що ті, хто всіляко ідеалізують народ, насправді не вірять ні в його можливості, ні в його звільнення. І навпаки, «всю правду» про нього пишуть ті, які бажають йому свободи і вірять у те, що він

¹ Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 3. — С. 263–264 (Упор.).

² Франко Ів. Твори. — Т. XIII. — К., 1955. — С. 279.

сам спроможний її досягнути. Відмічаючи заслугу М. Успенського в зображенні трагедії пригніченого народу, Чернишевський разом з тим підкреслює, що в оповіданнях Успенського немає «яскравої тенденції», не зображені справжні герої народу, а тільки середні люди, «не заключаєте по ним о всем простонародьи, не судите по ним о том, к чему способен народ, чего он хочет и чего достоин. Инициатива народной деятельности не в них»¹. Бажаючи підняти весь народ на боротьбу, російські революційні демократи кликали до правдивого зображення життя народу. В. І. Ленін дуже влучно характеризує своєрідність любові російських революційних демократів як «любові, що сумує через відсутність революційності в масах великоруського населення»². Ленінська оцінка любові російської революційної демократії до народу визначає, разом з тим, своєрідність ставлення до народу революційної демократії не тільки Росії. Визначення Леніна треба розглядати як методологічну основу при дослідженні світогляду революційної демократії взагалі, зокрема — Франка.

Стаття Франка «Дещо про самого себе» і його репліки в полеміці, що розгорнулася, доводять, що не тільки він сам виходив з революційно-демократичних позицій в своїй творчості (це окреме питання), але й підходив з цими настановами до польської літератури, доля якої так привертала його увагу в цей період.

Як відбувається в польській літературі поворот до нової тематики, наскільки зуміли польські письменники відобразити життя народу? — роздуми над цими питаннями проходять через усі статті Франка, присвячені польській літературі.

Свою увагу до Ленартовича Франко в статті «Польський селянин в освітленні польської літератури» пояснює тим, що він «дав польській громадськості змогу заглянути глибше в душу польського селянина, подивитись на світ його очима, жити його життям; він навчив її любити цього селянина, бачити в ньому правдиву, щирю й чисту людську душу, здібну до поетичних поривів, чистих радощів і глибоких смутків, здібну теж до високої посвяти для добра батьківщини й народу»³. Через дванадцять років у статті «Сучасні польські поети» Франко знову згадує, що заслуга Ленартовича була в тому, що «його перші твори вносили справді новий елемент у польську поезію — елемент людський»⁴.

Франко пише статтю про «Форпост» Б. Пруса, щоб «сказати, що польська література може бути гордою з цього твору, і треба тільки побажати, щоб він був початком загального і тривкого повороту польської белетристики до долі свого простого народу. Тільки там, на цьому «власному ґрунті», може вона знайти джерела живої води і невичерпне багатство оригінальних і серйозних, важливих і живих тем»⁵.

Поезія Каспровича привертає увагу Франка тому, що «вперше польська громадськість повірила в можливість поезії, яка мала б народний характер і високу мистецьку вартість... Тони сільської мри та сумовиті мелодії народної пісні прозвучали в поезіях цього поета таким могутнім і настільки новим і оригінальним

¹ Чернышевский Н. Г. Литературно-критические статьи. — М.: ГИХЛ, 1939. — С. 287.

² Ленін В. І. Твори. — Т. 21. — С. 80.

³ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 147.

⁴ Там само. — С. 202.

⁵ Там само. — С. 169–170.

відгомоном, що відразу відчулася в них нова стихія»¹. Нарешті, і до поезії Марії Конопницької Франко звертається з цих же причин: «Конопницька — це передусім поетеса польського народу, чи, краще, польського селянства. Селянин і земля, що його годує, польська земля, є сталим осередком, до якого зводяться всі її почуття і поетичні образи і від котрого вони набирають свого особливого освітлення і особливого життєвого подиху»².

Цим стрижневим критерієм — зображення нового героя — можна пояснити і різні оцінки Франком одного й того ж письменника в різні часи його діяльності. В цьому плані особливо інтересними є характеристики Ленартовича, Каспровича і Конопницької.

Суперечливе становище Ленартовича в польському літературному русі зумовлено, як вважає Франко, тим, що Ленартовичу, попри його «величезне значення в польській літературі», не пощастило перебороти виключно вузьких суспільних і релігійних поглядів. «Ленартович, хоч і підгледів життя народу, хоч вслухався в народні пісні і відчув їхню чарівну мелодію — ні своїми поглядами, ні тенденціями не сягнув поза виднокруг шляхетського середовища, на його гадку, чудова народна пісня повинна була служити інтересам шляхти. До того ж, події вчасно відірвали Ленартовича під ґрунту, від улюблених мазовецьких лісів, прервали його живий зв'язок з дійсним життям, і він, замість того, щоб стати натхненним народним поетом, перетворився в звичайного віртуоза»³. Ставлення Франка до Ленартовича — блискуча сторінка його дійсно революційно-демократичної критики. З позицій такої критики, яка вимагала під художнього твору вірності дійсності, Франко підходить до оцінки всього творчого доробку Ленартовича і окремих його творів.

Для Франка одного тільки звернення митця до народного життя зовсім не досить, щоб визнати цього митця демократичним. Головне — це точка зору при зображенні життя селянства, розкриття його матеріального зубожіння і душевної величі, його оптимізму і гіркої життєвої досвіду.

«Невичерпна любов до праці, тісний зв'язок між совістю і вчинками і, незважаючи на всю меланхолію і сумний досвід переходної доби, — великий запас віри в людей. Все це характерні риси верств живих, що бачать життя перед собою», — така точка зору Франка на життя селян, і з цим критерієм він підходить до аналізу польської літератури⁴. З цим же критерієм підходить Франко і до поезії Каспровича.

«Ми вже згадували, що ця позитивна сторінка селянського життя в поемах Каспровича показана замало... Для того, щоб дати повні і закінчені образи нового селянина, що організує селянські гуртки і сільськогосподарські колективи, що бореться з краєвою управою за свої громадянські і національні права і що вміло користується цими правами, — Каспровичу невістачає сил»⁵. У 1891 р. Франко

¹ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 179.

² Там само. — С. 171.

³ Там само. — С. 179–180.

⁴ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 191.

⁵ Там само. — С. 191–192.

покладав ще надії на Каспровича, вважав, що подальший його шлях залежатиме від того, «чи зуміє він поглибити свою проблематику, сягнути в саму серцевину зачіплених ним тем»¹. І коли Франко побачив, що зробити цього Каспрович не зміг, то остаточно підсумовує своє ставлення до його творчості в статті «Сучасні польські поети».

Показова еволюція ставлення Франка до поезії Конопницької. У 1887 р. у статті про «Форпост» Б. Пруса Ів. Франко побіжно відмічає, що поезія Конопницької має спільні риси з поезією Ленартовича, але ті ж звуки у неї «бринять далеко глибшими і сумнішими тонами»². У 1889 р. Франко виступав з рядом критичних зауважень на адресу Конопницької. Визнаючи, що Конопницька має «ширший і глибший погляд на життя, ніж Ленартович», Франко вбачає головний її недолік у недостатньому знанні життя народу. «Народна поезія — це тільки частиця її творчості, тільки одна струна в її гусях, зате в іншому місці вона є чистокровним епігоном шляхетського романтизму»³. У 1899 р. («Сучасні польські поети») ставлення до Конопницької змінюється. Франко відмічає тепер, широко висвітлюючи протиріччя в її творчості, і позитивні моменти. «Конопницька внесла в польську поезію ліберальні та поступові думки, вироблені і усталені серед польської буржуазії»⁴. Одночасно критик констатує її обмеженість в головному — шуканні шляхів звільнення народу: «Вона на все народне горе не зуміла дати іншої відповіді понад звичайні буржуазні поклики: освіта, милосердя, з додатком шляхетського: згода хати з двором»⁵.

І тільки вже в 1902 році, підсумовуючи все написане раніш про поетесу, Франко визнає, що «все завчене вона відкинула, іронія щезла, але смуток став більший, ширший. Польський селянин з його тужливою піснею, польський краєвид з його сумною монотонністю вросли в її серце»⁶. Зроста зрілість поезії Конопницької примушує Ів. Франка переглянути деякі попередні оцінки поетеси. Тепер вона — поетеса польського селянства, велике і надзвичайно важливе явище в розвитку польської літератури. І зараз, висловлюючи окремі критичні зауваження на адресу «Пана Бальцера», Франко вважає цей твір «могутньою поемою»⁷, а в усій поезії Конопницької не бачить «ні одного фальшивого тону, ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого відношення до других народів»⁸.

Так Франко приймає найактивнішу участь в польському літературному русі, підтримуючи все прогресивне і заперечуючи все те, що заважало польським письменникам стати справжніми художниками народного життя.

Високо оцінюючи творчість Пруса, Конопницької, Франко разом із тим бачить, що життя кінця ХІХ ст. ставить перед літературою нові завдання. Обмежуватись тільки зображенням життя селян вже було зовсім недостатньо.

¹ Там само. — С. 194.

² Там само. — С. 147.

³ Там само. — С. 180.

⁴ Там само. — С. 206.

⁵ Там само.

⁶ Там само. — С. 175.

⁷ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 176.

⁸ Там само. — С. 178.

«На польським ґрунті роздалися нові поклики — праці для люду, піднесення робочого люду, організації селян і робітників, соціалізму. Виринуло питання “четвертого етапу”, супроти котрого вищі верстви, шляхта і буржуазія, виступили з таким завзяттям, котре рівне було хіба їх незрозумінню справи»¹. Це нове явище — боротьба робітничого класу, вважає Франко, не знаходить «в польській літературі досить сильного і талановитого виразу»². Його не задовольняє творчість «робітницької поезії» таких поетів, як Болеслав Червенський, Францишек Новицький. Звертаючись до однієї з поем Новицького, Франко пише, що вона була популярною серед молоді, «що кокетувала з соціалістичними ідеями. Але для робітників ся переважно рефлексійна і риторична поезія не дійшла»³.

Польська декадентська поезія в особі Франка зустріла рішучого ворога. «Містика і еротика, надмірне переоцінювання штуки і себе самих — се їх головні оклики», — писав Франко. Ось чому всяка спроба популяризувати твори польських декадентів українською мовою викликала заперечення Франка. Коли А. Крушельницький переклав на українську мову один із творів польського декадента Пшебишевського, Франко виступив з невеличкою заміткою в «Літературно-науковому віснику».

Значення цієї замітки Франка перш за все полягає в тому, що у Пшебишевського критик побачив відхід від генеральної теми польської демократичної літератури, небезпечне прагнення замкнутися в своє власне «я». «Божевілля, тяжка духовна хвороба, се виразні признаки свого писання, виразні особливо в тім неспокійнім і труднім миготінню образів його уяви, в наглих перескоках із п'ятого на десяте, і в тім наскрізь хворобливім затісненні духовного кругозору, що змушує автора в цілім світі бачити тільки своє власне “я”, обожане і нічим не зв'язане»⁴.

Декадентство, в розумінні Франка, являє собою суспільно-хворобливе явище, головне тому, що воно воскрешає небезпечні традиції індивідуалізму і відриває літературу від життя народу.

Можна підвести деякі підсумки.

Ів. Франко — критик польської літератури — виступав як послідовний революційний демократ і інтернаціоналіст. Він пристрасно боровся за демократизацію тематики, ідеалів і героїв польської літератури XIX ст., підтримуючи в ній все передове і прогресивне. Важливим і оригінальним у концепції Ів. Франка є аналіз своєрідності героя в польському романтизмі, розуміння ним природи польського месіанізму і якобінства, шукання зв'язків між революційним романтизмом і реалізмом і, нарешті, глибокий аналіз того повороту, який мав місце в польській реалістичній літературі другої половини XIX ст.

До створення своєї концепції про закономірності польського літературного процесу Ів. Франко прийшов у результаті роздумів і глибокого вивчення закономірностей і змін, що мали місце не тільки в літературі Польщі, але й в усій європейській літературі другої половини XIX ст.

¹ Там само. — С. 210.

² Там само.

³ Там само. — С. 211.

⁴ Франко Ів. Твори. — Т. XVIII. — К., 1955. — С. 226.

У своїх висновках про польську літературу Ів. Франко, безумовно, перш за все виходить із конкретно-історичних умов розвитку Польщі й польської літератури XIX ст., але разом з тим глибоке знання і розуміння процесів розвитку літератури інших країн, зокрема Росії, України, Франції, Німеччини, дозволили Ів. Франкові глибше зрозуміти польську літературу і не тільки дати окремі блискучі дослідження творчості польських письменників, але й створити струнку і послідовну концепцію про закономірності польського літературного процесу XIX ст.